

تجربی (مستحبات و مکروهات)، فکری (دانستن واجبات و محرمات) و اعتقادی (اصول دین) سازگاری ندارد. این عدم سازگاری را می‌توان تا حد زیادی به تفاوت در ابعاد و ملاک‌های دینداری که از دو چارچوب نظری متفاوت سرچشمه گرفته و نیز جامعه آماری دو تحقیق مربوط دانست که تحقیق مزبور میان دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد بوده است. نتایج از نظر نوع معرفت سنتی دینی و تأکید بیشتر مردم بر شعائر و اخلاق و نیز مستحبات و مکروهات با برخی تحقیقات پیشین سازگار است (پارسا، ۱۳۷۷). درصدهای بالای مربوط به اهمیت ملاک‌ها با برخی دیگر از تحقیقات سازگاری دارد (سراج‌زاده، ۱۳۷۵؛ طالبان، ۱۳۸۰؛ مهدوی، ۱۳۷۵) و برخی درصدها که ناسازگار است مربوط به جامعه آماری تحقیقات مزبور است. این درصدها با برخی تحقیقات قبل از انقلاب سازگاری کمتری دارد که مربوط به تحول دینداری مردم بعد از انقلاب اسلامی می‌باشد (اسدی، ۱۳۵۶ به نقل از: عبدی و گودرزی، ۱۳۷۸). کلام آخر این که تفاوت درجه اهمیت ملاک‌ها و ابعاد دینداری و اختلاف نظر میان مردم و متخصصان نشان‌دهنده

عدم آگاهی یا عدم پایداری کامل مردم به فروع دین، توجه بیشتر مردم به کارکرد دین در تجربه زندگی روزمره و نیز عدم آشنایی کامل مردم با واجبات و محرمات و نیز احکام فقهی است. نتایج، وجود نارسایی در برخی تحقیقات انجام شده را درباره اهمیت ملاک‌های دینداری نشان داد. لذا انجام تحقیقات بیشتر درباره اهمیت ابعاد و ملاک‌های دینداری در اسلام ضرورت دارد.

منابع

۱. پارسا، کیارش (۱۳۷۷). بررسی تأثیر جریان نوسازی بر معرفت دینی مردم ایران. مطالعه موردی شهرستان شیراز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. جامعه‌شناسی، دانشگاه شیراز.
۲. سراج‌زاده، حسین، نگارش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان (دانش‌آموزان سال سوم متوسطه تهران) و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن در سال تحصیلی ۷۵-۷۴.
۳. شجاعی زند، علی‌رضا (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دینداری در ایران، مقاله، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۶، بهار، صص ۳۴-۳۶.
۴. شجاعی زند، علی‌رضا (۱۳۸۰). دین، جامعه و عرفی شدن: جستارهایی در جامعه‌شناسی دین، تهران، نشر مرکز.
۵. شرفی، ابو الفضل (۱۳۸۱). بررسی تطبیقی فضای مفهومی دین‌پوایی در میان

دانشجویان دانشگاه فردوسی و طلاب شهر مشهد. در سال تحصیلی ۸۰-۸۱، رساله کارشناسی ارشد. رشته پژوهشگری علوم اجتماعی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۶. طباطبائی، علامه سید محمدحسین (۱۳۵۶). آموزش دین اسلام، تنظیم‌کننده سید مهدی آیت‌اللهی، حوزه علمیه قم، انتشارات اسلامی.
- ۷. طباطبائی، علامه سید محمدحسین، (۱۳۶۳)، میزان، جلد اول، چاپ اول، بنیاد علمی و فکری علامه.
- ۸. عبدی، عباس و گودرزی، محسن (۱۳۷۸). تحولات فرهنگ دینداری در ایران، چاپ اول: تهران، انتشارات روش.
- ۹. فروید، زولین (۱۳۶۲). جامعه‌شناسی ماکس وبر، عبدالحسین نیک، گهر، تهران، نشر نیکان، چاپ اول.
- ۱۰. کرمتی، عزیزالله (۱۳۸۲). بررسی انتظارات والدین نسبت به تربیت دینی و رشد اخلاقی دانش‌آموزان متوسطه شهر بیرجند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مدیریت آموزش و پژوهش سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی خراسان واحد آموزش بیرجند.
- ۱۱. کلینی، ثقة الاسلام، بی تا/اصول کافی، جلد ۳ ترجمه سید جواد مصطفوی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی اهل بیت.
- ۱۲. طالبان، محمدرضا (۱۳۸۰). دینداری و برهکاری در میان نوجوانان دانش‌آموز، توسعه فرهنگ و هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۳. محسنی، منوچهر (۱۳۷۴). بررسی نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران. دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی کشور.
- ۱۴. محمودی، مهوی (۱۳۷۸). رابطه قشریندی اجتماعی و گرایش‌ها و رفتارهای دینی در شهر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس.
- ۱۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰). جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران.
- ۱۶. مهدوی، محمدصادق (۱۳۷۵). سنجش پایداری دینی دانشجویان، دانشگاه شهید بهشتی، گروه جامعه‌شناسی.
- ۱۷. هیلتون، ملکم (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، چاپ اول: تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- 18. Hill, Peter C. and Hood Jr. Ralf, (1999). Measures of Religiosity, religious Education press, Birmingham Alabama
- 19. Stark, R. and Glock, C. F. (1968). American Piety: The Nature of Religious Commitment, Berkeley: University of California Press.
- 20. Talip K (2000). Can Religiosity Be Measured? Dimensions of Religious Commitment, internet source: "stark" near "Religion".

تقریباً به یک اندازه به این ابعاد اهمیت داده‌اند؛ لیکن در دو بعد دیگر تفاوت وجود دارد، به گونه‌ای که مردم به‌طور معنی‌دار به فروع دین کمتر و به مستحبات و مکروهات بیشتر از متخصصان اهمیت داده‌اند.

در مورد پرورش سوم، در بعد اصول دین، درصد توافق مردم و متخصصان در تعداد ملاک‌های این بعد ۱۰۰ درصد است، به طوری که در هیچ‌یک از ملاک‌ها اختلاف نظر معنی‌داری میان دو گروه مزبور دیده نمی‌شود. در بعد فروع دین، بیشترین درصد اختلاف نظر میان مردم و متخصصان در این بعد مشاهده می‌شود، به طوری که در همه ملاک‌های این بعد متخصصان اهمیت بیشتری از مردم قایل شده‌اند. لذا میزان اختلاف مردم و متخصصان در ملاک‌های این بعد ۱۰۰ درصد است. در بعد واجبات و محرمات، میزان توافق نظر میان دو گروه ۸۸٫۳ درصد است زیرا فقط در ۱۱٫۷ درصد از ملاک‌های هفده‌گانه این بعد اختلاف نظر دیده می‌شود که مربوط به قبول ولایت فقیه و حکومت دینی است که مردم بیشتر از متخصصان اهمیت

داده‌اند. در بعد مستحبات و مکروهات، در ۵۸٫۳ درصد ملاک‌ها توافق نظر وجود دارد و در ۴۱٫۷ درصد اختلاف نظر دیده می‌شود که در همگی آن‌ها مردم اهمیت بیشتری به مستحبات و مکروهات داده‌اند. این موارد شامل زیارت اهل قبر، نذر، عمر کردن، عقیقه، قرآن خواندن و حج است. در بعد اخلاق و شعائر، در ۳۲ درصد ملاک‌ها اختلاف نظر وجود دارد که در ۲۹ درصد آن‌ها مردم اهمیت بیشتری داده‌اند که عبارت‌اند از: لباس سیاه، سوگواری دینی، زنجیرزنی و سینه‌زنن مراسم مذهبی در منزل، نامگذاری مذهبی اطعام در منزل، شرکت در دعای ندب توکل به خدا، عبادت خالص خدا کمک طلبیدن از خدا، در حالی که فقط یک مورد یا ۳ درصد ملاک‌ها متخصصان اهمیت بیشتر قائل شده‌اند که عبارت است از: عدم استفاده از موسیقی غیر مجاز. نتایج فوق در برخی موارد مانند بعد مناسکی (فروع دین)، پیامدی (اخلاق) شعائر، با نتایج تحقیقات پیشین دربرگش طلاب و دانشجویان به دینداران (شرفی، ۱۳۸۱) که حاکی از اهمیت ابعاد دینداری بود، سازگاری دارد، ولی در بعد

مردم	متوسط	نسبتاً زیاد	0.93	3	شرکت در دعای ندبه
خیر	متوسط	نسبتاً زیاد	0.93	3	شرکت در روضه
متخصصان	زیاد	نسبتاً زیاد	0.94	4	عدم استفاده از موسیقی غیر مجاز
خیر	متوسط	نسبتاً زیاد	0.93	4	علم پیروی از مد
خیر	متوسط	نسبتاً زیاد	0.93	4	تصمیم‌گیری بر اساس دین تا بر عقل
خیر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	4	اعتقاد به روحانیون
مردم	زیاد	زیاد	0.93	5	توکل به خدا
مردم	نسبتاً زیاد	زیاد	0.93	5	عبادت خالص خدا
مردم	زیاد	زیاد	0.93	5	کمک طلبیدن از خدا

نتیجه‌گیری

پرسش‌های اساسی این بود: ۱- ترتیب اهمیت ابعاد دینداری در نظر مردم و متخصصان دینی چگونه است؟ ۲- چه تفاوتی میان نظر مردم و متخصصان دینی درباره درجه اهمیت ابعاد دینداری وجود دارد؟ چه تفاوتی میان نظر مردم و متخصصان دینی درباره درجه اهمیت ملاک‌های دینداری وجود دارد؟ درباره پرسش اول، نتایج نشان داد که

مهم‌ترین ابعاد دینداری در نظر مردم و متخصصان به ترتیب درجه اهمیت میانگین عبارت‌اند از: اصول دین، فروع دین، ضروریات دین، اخلاق و شعائر، مستحبات و مکروهات. در خصوص پرسش دوم، در مورد اصول دین، واجبات و محرمات و اخلاق و شعائر میان مردم و متخصصان تفاوت معنی‌دار وجود ندارد؛ یعنی هر دو گروه

اعتقاد به جن		4	0.90	کم	متوسط	خیبر
اعتقاد به ملائکه		4	0.88			
زیارت امام رضا (ع)		1	0.85	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	خیبر
زیارت اهل قبور		1	0.85	نسبتاً زیاد	متوسط	مردم
زیارت کربلا و نجف		1	0.84	نسبتاً زیاد	متوسط	خیبر
نذر کردن		1	0.85	نسبتاً زیاد	بسیار کم	مردم
عقیقه		1	0.86	نسبتاً زیاد	کم	مردم
اطلاع از زندگی پیامبر و امامان		2	0.85	نسبتاً زیاد	متوسط	خیبر
اطلاعات دینی زیاد		2	0.85	نسبتاً زیاد	متوسط	خیبر
ترویج دین در خانواده		2	0.86	زیاد	نسبتاً زیاد	خیبر
قرآن خواندن		2	0.85	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	مردم
نماز جمعه		3	0.85	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	خیبر
رفتن به مسجد		3	0.85	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	خیبر
حج عمره		3	0.85	نسبتاً زیاد	متوسط	مردم
وفای به عهد		1	0.93	نسبتاً زیاد	زیاد	خیبر
صدافت		1	0.93	زیاد	زیاد	خیبر
وجدان کار		1	0.93	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	خیبر
وقت شناسی		1	0.93	نسبتاً زیاد	زیاد	خیبر
همکاری با مردم		1	0.93	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	خیبر
			0.86			
			0.94			

خیبر	زیاد	زیاد	0.93	1	امانتداری
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	1	رعایت نظم و قانون
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	1	رعایت حقوق شهروندان
خیبر	زیاد	زیاد	0.93	1	خدمت به همسر و فرزندان
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	1	فداکاری برای وطن
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	1	گذشت از منافع خود به خاطر دیگران
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	1	قابل اعتماد بودن در معاملات
خیبر	زیاد	زیاد	0.93	1	تحمل زحمات در راه اسلام
مردم	متوسط	نسبتاً زیاد	0.93	2	لباس سیاه در سوگواری دینی
مردم	کم	نسبتاً زیاد	0.93	2	زنجیر زنی و سینه زنی
خیبر	کم	متوسط	0.94	2	خود را مذهبی دانستن
مردم	کم	نسبتاً زیاد	0.93	2	مراسم مذهبی در منزل
مردم	متوسط	نسبتاً زیاد	0.93	2	نامگذاری مذهبی
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	2	اعتقاد به تقدیر
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	2	فرستادن فرزند به مدارس مذهبی
مردم	متوسط	نسبتاً زیاد	0.93	3	اطعام در منزل
خیبر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.93	3	کمک به اطعام

نویسنده: دکتر سید علی حسینی

(مستند به روش تحقیق پیمایشی و پرسشنامه)

جدول ۳- مقایسه اهمیت ملاک‌های دیداری میان مردم و متخصصان دینی

ملاک	درجه اهمیت ملاک	درجه همگونی		ملاک	ملاک
		مردم	متخصصان		
غیر	کاملاً	زیاد	0.90	1	اعتقاد به خدا
غیر	کاملاً	زیاد	0.90	1	اعتقاد به آخرت
غیر	کاملاً	زیاد	0.90	1	اعتقاد به امانان
غیر	زیاد	زیاد	0.91	1	اعتقاد به عدالت خدا
غیر	کاملاً	زیاد	0.93	1	اعتقاد به پیامبر
غیر	زیاد	زیاد	0.92	1	اعتقاد به بهشت و جهنم
متخصصان	کاملاً	نسبتاً زیاد	0.77	2	نماز یومیه
متخصصان	کاملاً	زیاد	0.74	2	روزه

۱. آزمون میانگین رتبه‌ای «یومن وبتنی» بین نظر مردم و متخصصان محاسبه شده است. خیر - تفاوت دو دیدگاه معنی دار نیست. در صورت وجود تفاوت نام گروهی که میانگین اهمیت ملاک بیشتر است بیان شده است.
۲. آزمون تفاوت میانگین نمره هر ملاک با نمره ۳ (حد متوسط) محاسبه شده است. سپس میانگین هر گروه براساس درجات زیر بیان شد: (درجات اهمیت مقیاس: ۰ - اصلاً ۱ - بسیار کم ۲ - کم ۳ - متوسط ۴ - نسبتاً زیاد ۵ - زیاد ۶ - کاملاً).
۳. ضریب آلفای کرونباخ (پایایی) برای خرده‌مقیاس محاسبه شده است.
۴. تحلیل عوامل محاسبه شده و شماره ابعاد خرده مقیاس بر حسب عضویت هر ملاک در هر بعد بیان شده است.
۵. ضریب آلفای کرونباخ اگر ملاک از خرده مقیاس حذف شود:

متخصص	زیاد	نسبتاً زیاد	0.76	2	حج تمتع	0.76	2
متخصص	کاملاً	نسبتاً زیاد	0.71	1	خمس	0.71	1
متخصص	کاملاً	نسبتاً زیاد	0.71	1	زکات	0.71	1
متخصص	زیاد	نسبتاً زیاد	0.76	1	امر به معروف و نهی از منکر	0.76	1
غیر	نسبتاً زیاد	زیاد	0.88	1	دانشن اصول دین	0.88	1
غیر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.88	1	دانشن فروع دین	0.88	1
غیر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.88	1	دانشن مسائل شرعی	0.88	1
غیر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.88	1	قرائت صحیح نماز	0.88	1
غیر	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد	0.88	1	اطلاع از احکام شرعی	0.88	1
غیر	زیاد	زیاد	0.88	2	اعتقاد به حلال و حرام	0.88	2
غیر	زیاد	زیاد	0.88	2	اعتقاد به نجس و پاک	0.88	2
غیر	زیاد	زیاد	0.88	2	اعتقاد به محرم و نامحرم	0.88	2
غیر	زیاد	زیاد	0.88	2	اعتقاد به ظهور امام زمان (عج)	0.88	2
غیر	زیاد	زیاد	0.88	2	فطریه	0.88	2
مردم	متوسط	نسبتاً زیاد	0.88	3	قبول ولایت فقیه	0.88	3
مردم	متوسط	نسبتاً زیاد	0.88	3	قبول حکومت دینی	0.88	3
غیر	زیاد	نسبتاً زیاد	0.88	3	حجاب اسلامی	0.88	3
غیر	زیاد	نسبتاً زیاد	0.88	3	تقلید	0.88	3
غیر	متوسط	کم	0.89	3	ریش تراشیدن	0.89	3

مقایسه درجه اهمیت ملاک‌های دینداری میان مردم و متخصصان دینی اصول دین

جدول ۳ نشان می‌دهد که ملاک‌ها در بعد اصول دین فقط یک بعد فرعی را تشکیل داده‌اند که این بعد و ملاک‌های درونی آن از درجه همگونی بسیار بالایی (۹۳ درصد) برخوردارند. میزان توافق مردم و متخصصان در ملاک‌های این بعد ۱۰۰ درصد است به طوری که در هیچ‌یک از ملاک‌ها اختلاف نظر معنی‌داری میان دو گروه مزبور دیده نمی‌شود و اگرچه اختلاف نظرهای جزئی مشاهده می‌شود، ولی از نظر آماری غیرقابل توجه محسوب می‌شود. لذا درجه انطباق دو دیدگاه در بعد اعتقادی بالاست.

فروع دین

جدول ۳ نشان می‌دهد که ملاک‌ها در بعد فروع دین دو بعد فرعی را تشکیل داده‌اند. بعد اول که نشان‌دهنده سنخیت ملاک‌هاست، شامل نماز، روزه، حج تمتع و بعد دوم شامل

خمس، زکات، امر به معروف و نهی از منکر است. که این بعد و ملاک‌های درونی آن از درجه همگونی نسبتاً بالایی (۷۷ درصد) برخوردارند. بیشترین اختلاف نظر میان مردم و متخصصان در این بعد، یعنی فروع دین مشاهده می‌شود، به طوری که در همه ملاک‌های این بعد متخصصان اهمیت بیشتری از مردم قایل شده‌اند. لذا برعکس اصول دین، میزان اختلاف مردم و متخصصان در ملاک‌های این بعد ۱۰۰ درصد است.

ضروریات (واجبات و محرمات)

جدول ۴ نشان می‌دهد که ملاک‌ها در این بعد چهار بعد فرعی را تشکیل داده‌اند و درجه همگونی بسیار بالا دارند. بعد فرعی اول نشان‌دهنده اطلاعات دینی، بعد دوم شامل مسائل حلال و حرام، نجس و پاک، محرم و نامحرم و اعتقاد به ظهور امام زمان علیه السلام و بعد سوم شامل فطریه، ولایت، حکومت، حجاب، تقلید، ریش تراشیدن و بعد چهارم شامل عقیده به جن و ملائکه است. میزان توافق نظر میان دو گروه ۸۸.۳

درصد است؛ زیرا فقط در دو ملاک (۱۱ درصد) از ملاک‌های هفده‌گانه این بعد اختلاف نظر دیده می‌شود که مربوط به قبول ولایت فقیه و حکومت دینی است که مردم بیشتر از متخصصان اهمیت داده‌اند.

مستحبات و مکروهات

جدول ۳ نشان می‌دهد که ملاک‌ها در این بعد سه بعد فرعی را تشکیل داده‌اند و درجه همگونی بسیار بالا دارند. در ۵۸.۳ درصد ملاک‌ها توافق نظر وجود دارد و در ۴۱ درصد اختلاف نظر دیده می‌شود که در همگی آن‌ها مردم اهمیت بیشتر به مستحبات و مکروهات داده‌اند. این موارد شامل زیارت اهل قبور، نذر کردن، عقیقه، قرآن خواندن و حج عمره است.

اخلاق و شعائر

جدول ۳ نشان می‌دهد که ملاک‌ها در این بعد پنج بعد فرعی را تشکیل داده‌اند و درجه همگونی بسیار بالا دارند. در ۶۷ درصد ملاک‌های این بعد توافق بین دو گروه وجود دارد و در ۱۰ ملاک یا

۳۲ درصد ملاک‌های این بعد اختلاف نظر دیده می‌شود که در ۹ مورد شامل پوشیدن لباس سیاه، زنجیرزنی، اطعام، دعای ندبه، مراسم سوگواری در منزل، نامگذاری مذهبی، توکل به خدا، خلوص در عبادت و کمک از خداست، مردم اهمیت بیشتر می‌دهند و در ۱ ملاک (۳۳ درصد) که شامل عدم استفاده از ملاک موسیقی غیر مجاز است، متخصصان بیشتر اهمیت می‌دهند.

در مجموع کل ملاک‌ها می‌توان گفت در ۲۳ مورد (۳۲ درصد) از هفتاد و دو مورد اختلاف نظر میان مردم و متخصصان دیده می‌شود، به طوری که در ۷ مورد (۹.۷ درصد) آن متخصصان بیشتر و در ۱۶ مورد (۲۲.۳ درصد) مردم بیشتر اهمیت داده‌اند. از سوی دیگر در ۴۹ مورد (۶۸ درصد) از کل ملاک‌ها توافق نظر دیده می‌شود که در ۳۲ مورد (۴۴ درصد) آن توافق کامل وجود دارد و در ۱۷ مورد (۲۴ درصد) توافق نسبی وجود دارد.

درصد مردم اهمیت متوسط یا کم داده‌اند. ابعاد استحبات و مکروهات: فقط ۰.۶ درصد مردم اهمیت کامل و ۶۱ درصد مردم اهمیت زیاد یا نسبتاً زیاد داده‌اند، در حالی که ۱۰۰ درصد متخصصان در مقابل ۳۸ درصد مردم اهمیت متوسط یا کم داده‌اند.

از این توصیف می‌توان نتیجه گرفت که مردم و متخصصان درباره ترتیب اهمیت همه ابعاد بجز مستحبات و مکروهات و نیز شعائر توافق نظر دارند، ضمن این که بیشترین فراوانی هر دو گروه (نما) کسانی‌اند که به اصول و فروع دین حداکثر اهمیت (نمره ۶) را داده‌اند. نکته دیگر این است که در مورد مستحبات و مکروهات، نیمی از متخصصان اهمیت متوسط یا کمتر داده‌اند، در حالی که فقط یک چهارم مردم چنین نظری دارند. در مورد اخلاق و شعائر، فقط یک چهارم هر دو گروه اهمیت متوسط یا کمتر داده‌اند. لذا مردم نسبت به ابعاد دینداری نظر یکنواخت‌تری دارند تا متخصصان.

جدول ۲- توصیف تفاوت درجه اهمیت ابعاد دینداری میان مردم و متخصصان

جمع	بسیار کم	متوسط		زیاد و نسبتاً زیاد		کاملاً	تفاوت میانگین (گروه بیشتر)	میانگین	گروه	بند دینداری
		تعداد	درصد	تعداد	درصد					
۴۶۴	۷	۲.۴	۱۱	۳۲.۳	۱۵۰	۳۲.۶		۵.۶۴	مردم	اصول دین
۱۰	-	-	-	۴۰	۴	۶۰	حجم	۵.۸۷	متخصصان	اصول دین
۴۶۴	۲۵	۱۴	۶۵	۶۸.۱	۳۱۶	۵۱.۲	متخصصان	۴.۷۲	مردم	فروع دین
۱۰	-	-	-	۴۰	۴	۶۰		۵.۸۳	متخصصان	فروع دین
۴۲۴	۲۴	۱۴.۲	۶۰	۷۹.۵	۳۳۷	۰.۷		۴.۷۲	مردم	واجبات و محرمات
۱۰	-	۲۰	۲	۸۰	۸	-	حجم	۴.۶۶	متخصصان	واجبات و محرمات
۴۶۴	۹.۵	۴۴	۱۳۴	۲۸.۹	۲۸۳	۰.۶	مردم	۴.۲۰	مردم	مستحبات و مکروهات
۱۰	۲۰	۸۰	۸	-	-	-		۳.۴۳	متخصصان	مستحبات و مکروهات
۴۶۴	۷.۲	۳۳	۱۰۶	۲۲.۸	۳۲۲	۰.۶	حجم	۴.۴۳	مردم	اخلاق و شعائر
۱۰	۲۰	-	-	۸۰	۸	-		۴.۰۴	متخصصان	اخلاق و شعائر

توصیف تفاوت درجه اهمیت ابعاد دینداری میان مردم و متخصصان

جدول ۲ نشان می‌دهد که در مورد اصول دین، واجبات و محرمات و اخلاق و شعائر میان مردم و متخصصان تفاوت معنی‌دار وجود ندارد؛ یعنی هر دو گروه تقریباً به یک اندازه به این ابعاد اهمیت داده‌اند، لیکن مردم به‌طور معنی‌دار به

فروع دین کمتر و به مستحبات و مکروهات بیشتر از متخصصان اهمیت داده‌اند. در مورد درصد اهمیت دادن این دو گروه به ملاک‌های درونی ابعاد دینداری، نظر مردم و متخصصان به شرح زیر است: ابعاد اصول دین: ۶۰ درصد متخصصان در مقابل ۶۳ درصد مردم اهمیت کامل و ۳۲ درصد در صد متخصصان در مقابل ۳۲ درصد مردم اهمیت زیاد یا نسبتاً زیاد داده‌اند، در حالی که فقط ۳ درصد مردم اهمیت متوسط یا کم داده‌اند. ابعاد فروع دین: ۶۰ درصد متخصصان در مقابل ۱۲ درصد مردم اهمیت کامل و ۴۰ درصد متخصصان در مقابل ۶۸ درصد مردم اهمیت زیاد یا نسبتاً زیاد داده‌اند، در حالی که ۱۹ درصد مردم اهمیت متوسط یا کم داده‌اند. ملاک‌های واجبات و محرمات: هیچ درصد متخصصان در مقابل فقط ۰.۷ درصد مردم اهمیت کامل ولی ۸۰ درصد متخصصان در مقابل ۷۹ درصد مردم اهمیت زیاد یا نسبتاً زیاد داده‌اند، در حالی که ۲۰ درصد متخصصان در مقابل ۱۹ درصد

۱. U Mann-Whitney .

اهمیت میانگین تفاوتی با نظر مردم ندارد زیرا است: اصول دین، فروع دین، ضروریات دین، مستحبات و مکروهات، اخلاق و شعائر، فروع دین، ضروریات دین، اخلاق و شعائر، مستحبات و مکروهات، لیکن ترتیب اهمیت در مورد نما و چارک بالا (۵درصدی که بالاترین اهمیت را قائل اند) اندکی تفاوت دارد و به شرح

(درجات اهمیت مقیاس: ۰=اصلا ۱= بسیار کم ۲=متوسط ۳=متوسط ۴=نستیازاد ۵=زیاد ۶=کاملا) برای سنجش روانی سازه از روش تحلیل عوامل به تفکیک ابعاد دینداری استفاده شد. ملاکها برحسب عضویت در هریک از ابعاد فرعی و ابعاد اصلی دینداری مشخص شد. برای سنجش پایایی از روش آلفای کرونباخ به تفکیک ابعاد استفاده شد. این ضریب درجه همگونی ملاکها را بیان می کند.

یافته ها

توصیف ترتیب درجه اهمیت ابعاد دینداری از نظر مردم و متخصصان

جدول ۱ نشان می دهد که مهم ترین ابعاد دینداری در نظر مردم به ترتیب درجه اهمیت میانگین عبارت اند از: اصول دین، فروع دین، ضروریات دین، اخلاق و شعائر، مستحبات و مکروهات. همین ترتیب در مورد نما (بیشترین فراوانی پاسخگویان) و چارک بالا (۲۵درصدی که بالاترین اهمیت را قائل اند) نیز صادق است.

در نظر متخصصان ترتیب درجه

جدول ۱ آماره های توصیفی اهمیت ابعاد دینداری به تفکیک مردم و متخصصان

گروه	اصول دین	فروع دین	ضروریات دین	مکروهات و مستحبات	اخلاق و شعائر	
مردم	میانگین	4.7197	4.7200	4.2038	4.4304	
	نما (بیشترین فراوانی پاسخگویان)	6.00	5.47	3.92	(4.29 (a)	
	احراف معارف میانگین	7.4447	8.8426	9.6794	9.0120	
	ضریب چولگی	-3.247	-1.146	.585	.677	
	حدافل	.50	.18	.33	.10	
متخصصان	میانگین	5.8667	5.8333	4.6588	3.4333	4.0445
	نما (بیشترین فراوانی پاسخگویان)	6.00	6.00	4.35	3.92	2.90 (a)
	احراف معارف میانگین	1.7213	2.7217	7.2459	5.3691	6.0533
	ضریب چولگی	-4.484	-1.531	.100	-.527	-1.721
	حدافل	5.67	5.33	3.71	2.67	2.90
چارکها	حداکثر	6.00	6.00	5.59	3.92	4.45
	25	5.6667	5.7083	4.1912	2.9167	3.9194
	50	6.0000	6.0000	4.3529	3.6667	4.2903
75	6.0000	6.0000	5.3676	3.9167	4.3540	

a: دو نما وجود دارد.

ملاک انتخاب شد که به صورت پرسشنامه نهایی تدوین و اجرا گردید. برای ارزیابی اهمیت ملاکها توسط متخصصان دینی تعداد ۱۰ تن از اساتید رشته الهیات که در این زمینه صاحب نظر بودند انتخاب شدند و پرسشنامه مزبور را تکمیل نمودند. در این پرسشنامه از پاسخگویان خواسته شده نظر خود را درباره اهمیت هر ملاک برای دیندار محسوب شدن افراد روی طیف هفت درجه ای زیر بیان کنند. میانگین نمرات به تفکیک ابعاد و ملاکها محاسبه و میان دو گروه مردم و متخصصان مقایسه شد. برای تحلیل و مقایسه دیدگاه مردم و متخصصان با توجه به ناپارامتری بودن داده ها از روش تفاوت میانگین رتبه ای «یومن ویتنی» استفاده شد. در صورت وجود تفاوت معنی دار میان دو گروه، درجه اهمیت ملاک با استفاده از مقیاس استفاده شده در پرسشنامه در ستون جداگانه به شرح زیر مشخص شد:

در تحقیقات ایرانی استخراج شد. سپس با توجه به چارچوب نظری درباره ابعاد دینداری در متون اسلامی ذکر شده در مباحث نظری سعی شد در هر یک از ابعاد، ملاک‌های متعددی تهیه شود. سپس پرسشنامه‌ای به صورت سؤالات باز تهیه شد و از قشرهای مختلف مردم شهر مشهد و نیز از دانشجویان رشته‌های مختلف که از شهرهای مختلف آمده‌اند، خواسته شد ملاک‌های دینداری مورد نظرشان را بیان نمایند. این ملاک‌ها پس از حذف موارد تکراری یا ملاک‌هایی که از نظر معنی و مفهوم نزدیک به هم بود، به صورت پرسشنامه مقدماتی که حاوی ۱۲۵ ملاک بود، تدوین گردید. پس از آن تعداد ۳۳ پرسشنامه مقدماتی به صورت پیش‌آزمون در میان اساتید و دانشجویان رشته‌های علوم تربیتی و علوم اجتماعی اجرا شد و نتایج استخراج گردید. سپس ملاک‌هایی که درجه اهمیت آن‌ها دارای ضریب ابهام زیاد بود حذف گردید و سعی شد ملاک‌هایی باقی بماند که ضریب ابهام کمتری در میان پاسخگویان دارد. بدین ترتیب تعداد ۷۲

معادل ۳۸۴ نفر تعیین شده است. ضمناً با توجه به آفت نمونه به دلیل عدم پاسخگویی به تمام سؤالات تعداد ۸۰ نفر به حجم نمونه افزوده شده است. لذا تعداد کل نمونه به ۴۶۴ نفر افزایش یافته است. روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، تصادفی ساده، قشربندی متناسب، سیستماتیک و دو مرحله‌ای بوده است. ابتدا جمعیت شهر مشهد به واحدهای ۱۰۰ خانواری در بلوک‌های مختلف و مناطق مختلف تقسیم شده است و تعداد ۶۰ بلوک از مناطق مختلف شهر به تناسب جمعیت مناطق با روش تصادفی ساده با استفاده از رایانه انتخاب شده است (مرحله اول)، سپس فهرست خانوارها در هر بلوک و تعداد افراد واجد شرایط در هر خانوار تهیه شده است. پس از آن فاصله خانوارهای نمونه از طریق تقسیم تعداد خانوارهای بلوک به تعداد نمونه در هر بلوک تعیین شده است. تعداد نمونه در بلوک‌ها یکسان در نظر گرفته شده است که تعداد ۸ نفر بوده که البته این تعداد در ۱۶ بلوک ۷ بوده است. پرسشگر در هر خانوار با استفاده از جدول اعداد تصادفی

روش تحقیق
این مقاله مبتنی بر پژوهشی است که با روش پیمایشی در مشهد انجام شد. نوع تحقیق توصیفی و مقایسه‌ای است؛ زیرا هدف آن، بیان نظر مردم و متخصصان درباره درجه اهمیت ملاک‌های دینداری است. جامعه آماری تحقیق شامل کلیه اعضای پانزده سال و بالاتر خانوارهای ساکن در مناطق مختلف شهر مشهد است. تعداد اعضای جامعه آماری که بر مبنای سرشماری سال ۷۵ برآورد شده و از مرکز آمار گرفته شد، معادل ۱۱۸.۱۴۳.۱ نفر می‌باشد. واحد نمونه عبارت است از یک تن از اعضای خانوار دارای پانزده سال یا بالاتر که به‌طور تصادفی در هر خانوار تعیین شده است. حجم نمونه مورد بررسی با در نظر گرفتن خطای نمونه‌گیری (d) معادل ۰/۰۵ و سطح اطمینان یا احتمال صحت گفتار معادل ۹۵ درصد (t=1/۹۶) و احتمال وجود صفت یا عدم صفت معادل ۰/۵۰ (d, P) و برآورد حجم جامعه آماری (N) معادل ۱/۱۴۳/۱۸ نفر با استفاده از فرمول نمونه‌گیری کوکران به شرح زیر

می‌داند که نداشتن هر یک باعث خروج از مذهب شیعه می‌گردد (علامه طباطبائی، ۱۳۵۶: ۱۸). در بعد اخلاق، ایشان چنین بیان کرده است: «دین اسلام به ما می‌گوید در زندگی صفات پسندیده اختیار کنیم، وظیفه‌شناس، خیرخواه، بشردوست، مهربان، باوفا، خوش خلق، خوشرو، و راستگو باشیم و از حق خود دفاع کنیم و از حدود و حقوق خود تجاوز نکنیم و به مال و عرض و جان مردم تعدی روا نداریم. در طلب دانش و ادب از هیچ‌گونه فسادکاری و از خودگذشتگی کوتاهی ننمایم و بالاخره، عدل و اعتدال (میانه‌روی) را در تمام امور زندگی پیشه خود سازیم.» (علامه طباطبائی، ۱۳۵۶: ۱۰-۱۱). در بعد اعمال نیز اظهار داشته است: «دین اسلام به ما می‌آموزد که به عنوان عبادت و پرستش، عملی مانند نماز و روزه و نظایر آن که نشانه بندگی و فرمانبرداری است به‌جا آوریم.» (ص ۱۱). مباحثی که در بعد اعمال ذکر شده است، شامل تقلید، احکام فقهی مربوط به عبادات نماز، روزه، زکات، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، احکام حقوقی و شرعی

مربوط به خانواده، اموال، خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها شده است (علامه طباطبائی، ۱۳۵۶: ۲۵۶-۳۴۰).
مرحوم کلینی در کتاب اصول کافی که از منابع اصلی در دین اسلام و مذهب شیعه است، احادیث و روایات متعددی درباره اصول و فروع و اخلاق اسلامی نقل کرده است؛ از جمله از امام باقر^{علیه السلام} نقل کرده است که فرمود: اسلام روی پنج پایه نهاده شده است: نماز، زکات، روزه، حج، و ولایت (کلینی، ج ۳: ۲۹). ایشان درباره تفاوت اسلام و ایمان به نقل از امام صادق^{علیه السلام} بیان کرده است که اسلام شهادتین؛ یعنی اعتقاد به یگانگی خدا و رسالت پیامبر اکرم^{صلی الله علیه و آله} است، در حالی که ایمان هدایت است و آنچه در دل‌ها از صفت اسلام یا برجا می‌شود و عمل به آن ظاهر می‌شود؛ پس ایمان یک درجه بالاتر از اسلام است (ص: ۴۱). در جای دیگر چنین نقل شده که «چون خدا به محمد^{صلی الله علیه و آله} اجازه فرمود که از مکه به مدینه رود، اسلام روی پنج پایه بنا شد: شهادتین به یکتایی خدا و رسالت محمد^{صلی الله علیه و آله}، نماز، روزه، زکات، حج خانه کعبه (ص: ۵۱). نیز از امام باقر^{علیه السلام} نقل

می‌کند که به امیرالمؤمنین^{علیه السلام} عرض شد: کسی که به «لا اله الا الله و محمد رسول الله» شهادت دهد مؤمن است؟ فرمود: پس واجبات خدا کجا می‌رود؟ سپس فرمود: اگر ایمان کلام می‌بود (یعنی گفتن شهادتین) روزه و نماز و حلال و حرامی در آن نازل نمی‌شد (ص: ۵۵).
روایات متعدد دیگری درباره درجات ایمان (دینداری) مردم ذکر شده که در مجموع بیان‌کننده این نکته است که استعداد و قابلیت اشخاص در پذیرش ایمان مختلف است و خدا هر کس را به اندازه استعدادش تکلیف کرده و بازخواست می‌نماید. لذا در دانش اعمال و اخلاق دینی باید از هر کس به‌قدر وسع و طاق و استعداد و قابلیت توقع داشت (ص: ۷۱). مرحوم کلینی چندین باب را به صفات اخلاقی اختصاص داده که موجب کرامت و بزرگواری انسان می‌شود؛ مانند راستگویی و ادای امانت و نیز باب‌هایی را به روابط اجتماعی و دعا و ذکر و قرآن خواندن که همگی را می‌توان جزء بعد اخلاقی در اسلام یا پیامدی (به تعبیر جامعه‌شناسان)

طبقه‌بندی کرد.
در این تحقیق، با عنایت به مجموع نظریات بالا و نیز پیشینه تحقیقات درباره دینداری در ایران که توسط جامعه‌شناسان ایرانی و غربی بیان شد و نیز با توجه به درجه اهمیت ابعاد دینداری در اسلام و نظریات دانشمندان اسلامی، محتوای شریعت، کتب فقهی و ضروریات اسلامی که در متون مختلف روایی بیان شده، و بارها از زبانان مختلف متخصصان دینی شنیده شده است، ابعاد و ملاک‌های دینداری در اسلام را به پنج‌دسته به ترتیب اهمیت به شرح زیر طبقه‌بندی نموده‌ایم که چارچوب نظری تحقیق را تشکیل می‌دهد:
۱. اصول دین (عقاید) ۲. فروع دین (مناسک) ۳. ضروریات (شامل واجبات و محرمات) ۴. مستحبات و مکروهات ۵. اخلاق و شعائر (پیامدها شامل موضوعات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی).
این طبقه‌بندی منبای سنجش و مقایسه درجه اهمیت ملاک‌های دینداری توسط مردم و متخصصان قرار گرفته است.

برای سنجش دینداری بیان کرده‌اند که همه آنها برای جامعه اسلامی سازگار نیست. اگر چه بعضی دانشمندان اسلامی برخی از آنها مانند مدل استارک و گلاکلی را تأیید نموده‌اند (طالبان، ۱۳۸۰). این مدل شامل ابعاد پنج‌گانه اعتقادی، مناسکی، تجربی، فکری و پیامدی است (شجاعی زند، ۱۳۸۴) که در ایران کاربرد زیادی داشته است. شجاعی زند پس از آن بررسی مدل‌های مختلف غربی و با در نظر گرفتن اسلام، مدل تازه‌ای را برای سنجش ابعاد دینداری در ایران معرفی نموده است که شامل پنج بعد اعتقاد، ایمان، عبادات، اخلاق و شریعات است (۱۳۸۴). دانشمندان اسلامی در جامعه ایران مانند دیدگاه علامه طباطبایی ابعاد سه‌گانه را برای دین اسلام بیان نموده‌اند که عبارت‌اند از: اعتقادات، اخلاق و اعمال. (علامه طباطبایی، ۱۳۵۶: ۹) در بعد اعتقادات، مرحوم علامه طباطبایی سه اصل توحید، نبوت و معاد را برای دینداری اسلامی و مسلمان بودن ضروری می‌داند که نداشتن هر یک باعث خروج از اسلام می‌شود و دو اصل امامت و عدل را برای مذهب ضروری

(اسدی، ۱۳۵۶ به نقل از: عبیدی و گودرزی، ۱۳۷۸).
برخی دیگر به تفاوت نگرش دینی مردم در ابعاد مختلف پرداخته‌اند و تفاوت نگرش دینی، انتظارات دینی و نیز میزان دینداری را برحسب متغیرهای مختلف مورد بررسی قرار داده‌اند (محمودوی، ۱۳۷۸؛ مهدوی، ۱۳۷۵؛ کرامتی، ۱۳۸۲). تحقیقات مزبور میزان‌های دینداری متفاوت را نشان داده‌اند که می‌تواند بیانگر تفاوت در ملاک‌ها یا در اهمیت ملاک‌های دینداری در نظر مردم باشد. لذا نمی‌توان گفت معیارهای دینداری در نظر مردم ثابت است؛ اگر چه در نظر متکلمان و دین‌شناسان ثابت باشد. برخی تحقیقات نشان داده است که برخی ملاک‌های دینداری به تدریج در حال حذف شدن از عرصه فرهنگ عمومی است؛ زیرا در مقایسه دوره‌های زمانی مردم اهمیت کمتری به آن‌ها داده‌اند (عبیدی و گودرزی، ۱۳۷۸).

چارچوب نظری

جامعه‌شناسان دین ابعاد گوناگونی

برخی تحقیقات نشان داده که درجه دینداری برحسب ابعاد مختلف متفاوت است، چنان که در گروه دانش‌آموزان اعتقاد به وجود خدا ۹۳ درصد، شرکت در نماز جماعت ۷۸ درصد، زیارت امامان ۸۰ درصد و مخالفت با بدحجابی ۵۳ درصد است (سراج‌زاده، ۱۳۷۵). تحقیق دیگر در دانش‌آموزان نشان داد که در بعد اعتقادات، اعتقاد به خدا (۹۶/۱)، اعتقاد به آخرت (۸۸/۱)، اعتقاد به پیامبر (۹۵/۳)، اعتقاد به بهشت و جهنم (۸۹/۳)، و در بعد پیامدی پرهیز از لقمه حرام (۸۲/۸)، در بعد مناسکی نماز خواندن هر روز (۴۰/۳)، روزه گرفتن (۴۴/۵) است (طالبان، ۱۳۸۰). تحقیق دیگر در کل کشور در جمعیت بالغ نشان داد که رفتن به مجالس روضه‌خوانی (۱۹/۹)، رفتن به مسجد برای نماز جماعت (۱۸/۱)، رفتن به زیارت اماکن مذهبی (۲۳/۴)، نذر کردن (۳۹/۸)، رفتن به دعای کمیل (۷/۴)، پرداخت فطریه (۸۶/۲) است (محسنی، ۱۳۷۴). تحقیق ملی دیگر قبل از انقلاب اسلامی و در جمعیت بالغ کل کشور نشان داد که نذر کردن (۵۶)، نماز خواندن (۹۰) است

دینداری تأکید دارد که به تعدادی از آنها اشاره می‌شود: از جعفر بن محمد علیه السلام روایت شده که «اسلام غیر از ایمان است و هر مؤمنی مسلمان است لیکن هر مسلمان مؤمن نیست». (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۵۲۰).
امام باقر علیه السلام فرمود: «ایمان» اقرار است و عمل و «اسلام» اقرار بدون عمل است». (کلینی، اصول کافی، ج ۳، ص ۳۹).
نتایج برخی تحقیقات نشان داده که گروه‌های مختلف مردم معرفت‌های دینی متفاوت دارند و سه گروه معرفتی را بیان کرده‌اند: گروه سستی دارای معرفتی غیرعقلانی، مابعدالطبیعی و نیمه‌مناسکی و نیمه‌اخلاقی در زمینه دین است. گروه دوم با پذیرش معرفت علمی نوین، معرفت سستی را کنار گذاشته و معرفت علمی را جایگزین آن کرده است و گروه سوم که بیشترین فراوانی را داشته، تحت تأثیر معرفت علمی نوین، معرفت دینی خود را متحول ساخته و شکل جدیدی از معرفت دینی را به گونه‌ای عقلانی، طبیعی، انسانی و اخلاقی نشان داده است (پارسا، ۱۳۷۷).

درک متخصصان دینی و تحول نگرش مردم نسبت به دینداری از نظر اهمیت جلوه‌های مختلف دینداری کمک خواهد کرد. هدف این مقاله بررسی میزان اهمیت ابعاد دینداری و ملاک‌های مربوط به آن در نظر مردم و متخصصان دینی (برخی اساتید رشته الهیات) و تفاوت نگرش آن دو گروه در این باره است. لذا در این مقاله قصد سنجش میزان دینداری افراد نیست، بلکه سنجش درک و نگرش مردم نسبت به اهمیت ملاک‌ها و معیارها برای تشخیص افراد دیندار است و این‌که این درک با نظر متخصصان دینی چقدر انطباق دارد. پرسش‌های اساسی این است که: ۱. ترتیب اهمیت ابعاد دینداری در نظر مردم و متخصصان دینی چگونه است؟ ۲. چه تفاوتی میان نظر مردم و متخصصان دینی درباره درجه اهمیت ابعاد دینداری وجود دارد؟ ۳. چه تفاوتی میان نظر مردم و متخصصان دینی درباره درجه اهمیت ملاک‌های دینداری وجود دارد؟

دین و دینداری
دین مجموعه اصول، عقاید و

رفتارهایی است که برای هدایت و رستگاری مؤمنان مفروض است، لیکن دینداری به رفتار مؤمنان و پذیرش اصول و عقاید توسط آنان مربوط است. بنابراین دین مستقل از رفتار و روان انسان‌ها و به عنوان پدیده‌ای خارجی نسبت به جامعه انسانی در نظر گرفته می‌شود، در صورتی که دینداری یا تدبیر به پذیرش دین از سوی انسان مربوط است و در واقع دینداری صفت و حالت انسان است و دین متعلق آن است. معمولاً ادیان از پیروان خود انتظار دارند که ملاک‌های دینی را در قلب، زبان و رفتار خود متجلی سازند، تا بدین وسیله دیندار محسوب شوند (طالبان، ۱۳۸۰: ۲۳). تعریف دین بر حسب رشته‌های مختلف علمی و نیز رویکردهای عالمان نسبت به جهان، انسان و تاریخ، متعدد و متفاوت است. این تعاریف گاهی چنان تنوع دارند که جز در لفظ، هیچ اشتراک دیگری با هم ندارند. این تعدد تنوع ناشی از تکثر صورت دین است که در واقعیت خارجی نمودار گشته است (شجاعی زند، ۱۳۸۰: ۱۱).

تعاریف جامعه‌شناسی از دین بسیار

متنوع و ناسازگارند. به همین دلیل ماکس وبر یکی از مشهورترین جامعه‌شناسان دین از ارائه تعریف در آغاز رساله‌اش خودداری کرده و آن را به پایان کار محول نموده است. در نهایت، وبر در بررسی‌هایش به جایی نرسید که تعریف روشنی از دین ارائه نماید. (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۰). دورکیم دین را تمایز میان امر مقدس و نامقدس نامید و گفت: دین عبارت است از نظام یکپارچه‌ای از باورداشت‌ها و عملکردهای مرتبط به چیزهای مقدس، یعنی چیزهایی که جدا از چیزهای دیگر انگاشته شده و در زمره محارم به‌شمار می‌آیند. این باورداشت‌ها و عملکردها همه کسانی را که به آن‌ها عمل می‌کنند یک اجتماع اخلاقی واحد همبسته می‌کند (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۰). تعریف دورکیم بر باورداشت‌ها و عملکردها و گروه تأکید دارد. متکلمان رویکرد درونی به دین دارند و آن را به عنوان واقعیت محقق و خارجی در نظر نمی‌گیرند، بلکه به دین حق توجه دارند. لذا تعریف کلامی از دین اصولاً یک مصداق بیشتر ندارد. از آن جا که موضوع بحث ما دین اسلام

است، بنابراین تعدادی از تعاریف فلاسفه اسلامی معاصر بیان می‌شود. مرحومه علامه طباطبایی در تعریف دین می‌نویسد: «دین، عقاید و دستورهای عملی و اخلاقی است که پیامبران از آن برای خداوند برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند.» (علامه طباطبایی، ۱۳۵۶: ۹ و ۱۷) لذا ایشان دین را دارای سه بعد اساسی می‌دانند که عبارت‌اند از اعتقادات، اخلاق و اعمال. محمدتقی مصباح بزدی در تعریف دین گفته است: «از نظر ما، دین برنامه صحیح و مطلوب زندگی آدمی است که جمیع ابعاد و وجوه حیات فرد و جامعه را فرا می‌گیرد و علاوه بر اعتقادات، اخلاق و عبادات به معنای اخص، شامل انواع و اقسام حقوق از جمله حقوق سیاسی، حقوق قضایی، حقوق جزایی، حقوق بین‌المللی، حقوق اقتصادی و حقوق مدنی (نظیر حقوق خانواده) می‌شود و بنابراین همه نهاد‌های اجتماعی را در خود می‌گنجاند و بر آن‌ها اشراف و تسلط دارد.» (مصباح بزدی، ۱۳۸۰: ۳۱۴).

در کتب اسلامی روایات زیادی ذکر شده است که هر یک بر جنبه خاصی از

ساحب اهتزاز، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی
مدیر مسئول و سردبیر: دکتر محمد مهدی رکعی زردی

شورای نویسندگان

- عبد وافتازاده خراسانی
- اد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد
- تر محمد مهدی رکعی زردی
- اد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد
- تر علیمحمد برادران ریفی
- ادیار دانشکده علوم تربیتی دانشگاه فردوسی مشهد
- تر محمد هادی عبد خدایی
- ادیار دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد
- تر محمود روحانی
- اد دانشگاه علوم پزشکی مشهد
- تر مهدی چلبی
- اد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد

یا امیر الهی خراسانی

بر عامل بنیاد پژوهشهای اسلامی

پو داخلی: محمد حسین صادق پور

استاد: محمد رضا نجفی

وفاکاری و آرایش صفحات: علی برهانی واحد حرفه‌کاری

ح جلد: سید محمود فرهنگ ابراهیم بصری

پ و مصطفی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

فصلنامه علمی - ترویجی مشکوته برای نشر علوم اسلامی و معارف اهل بیت (علیهم السلام) در دو گرایش قرآن و حدیث و فقه و حقوق اسلامی از سوی بنیاد پژوهشهای اسلامی مشهد رضوی می‌پوید.

- ◆ صفحات مشکوته به روزی نویسندگان پژوهشگران و مترجمان باز است.
- ◆ آراء و دیدگاه‌های مطرح شده در این فصلنامه لزوماً بیانگر رأی و دیدگاه مجله نیست.
- ◆ اصل مقاله یا خطی خوانا به همراه چکیده‌ای چند خطی ارسال شود.
- ◆ مقاله نباید قبلاً در نشر بهمان باب یا هم‌زمان برای چند نشریه ارسال شده باشد.
- ◆ مقاله‌های ترجمه شده، با متن اصلی همراه باشد.

نشانی مجله: مشهد - حرم مطهر - دوربرگ‌گران پست
طبرسی - صندوق پستی ۳۶۶-۶۱۳۳۵ - دفتر مجله
مشکوته تلفن: ۰۵۱-۲۳۳۲۵۰۰۱ - دورنگار ۲۳۳۰۰۰۵
پایه نگار: mshikate@islamic-ff.ir
علاقتمندان مشکوته می‌توانند برای اسراء مجله، رای به حساب جاری شماره ۰۶۱-۰۲۸۸۸۲۷۵-۱۰۱۰۱۰۲۸۸۸۲۷۵ بانک ملی مشهد چهارراه تهنه‌ای مشهد وازبر کنند و پرچک بانکی را همراه نشانی پستی خود به دفتر مجله بفرستند.

شمارگان ۲۰۰ نسخه

بهای تک شمار ۶۰۰۰ ریال

بهای اشتراک سالانه ۲۴۰۰۰ ریال

تاریخ شهرنشینی اسلامی

مقایسه دیدگاه مردم مشهد و متخصصان اسلامی درباره اهمیت ابعاد و ملاک‌های دینداری

حسین بهروان

دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

هدف این مقاله پاسخ به این سه پرسش است:

۱. ترتیب اهمیت ابعاد دینداری در نظر مردم و متخصصان دینی چگونه است؟
۲. چه تفاوتی میان نظر مردم و متخصصان دینی درباره درجه اهمیت ابعاد دینداری وجود دارد؟
۳. چه تفاوتی میان نظر مردم و متخصصان دینی درباره درجه اهمیت ملاک‌های دینداری وجود دارد؟

روش تحقیق پیمایشی و جامعه آماری کلیه افراد پانزده سال به بالای خانوارهای شهر مشهد حجم نمونه ۴۶۴ نفر است که با روش خوشه‌ای، قشرنندی متناسب، و تصادفی سیستماتیک، همراه ۱۰ نفر از اساتید رشته الهیات دانشگاه فردوسی مشهد انتخاب شدند. روش گردآوری اطلاعات پرسشنامه استاندارد بود. نتایج نشان داد که مهم‌ترین ابعاد دینداری در نظر مردم و متخصصان به ترتیب درجه اهمیت میانگین عبارت‌اند از: اصول دین، فروع دین، ضروریات دین (واجبات و محرمات)، اخلاق و شعائر، مستحبات و مکروهات. در مورد درجه اهمیت اصول دین، واجبات و محرمات و اخلاق و شعائر میان مردم و متخصصان تفاوت معنی‌دار وجود ندارد، لیکن در بعد فروع دین و مستحبات و مکروهات تفاوت وجود دارد. به گونه‌ای که مردم به‌طور معنی‌دار به فروع دین کمتر و به مستحبات و مکروهات بیشتر از متخصصان اهمیت داده‌اند. درصد توافق نظر در تعداد ملاک‌های اصول دین ۱۰۰ درصد، فروع ۸۷ درصد، واجبات و محرمات ۸۷ درصد، مستحبات و مکروهات ۵۸ درصد، اخلاق و شعائر ۶۸ درصد است.

کلید واژه‌ها: ابعاد دینداری، اهمیت ملاک‌های دینداری، متخصصان دینی، مردم، مشهد.

تاریخ دریافت: ۱۳۸۸/۱۰/۱۴ - تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۱/۱۷

دیگر برای سنجش دینداری در دین اسلام و جامعه اسلامی کافی و معتبر نخواهد بود (تالیپ، ۲۰۰۰؛ هیل و هود، ۱۹۹۹؛ گلاک و استارک، ۱۹۶۸). ابعاد دین مبین اسلام دارای درجات اهمیت متفاوت است، چنانکه آنها به اصول دین، فروع دین، ضروریات (واجبات و محرمات)، مستحبات و مکروهات، اصول اخلاقی و شعائر اسلامی طبقه‌بندی شده است (کلینی، بی تا). لیکن این امور در نظر افراد مختلف برحسب درجات دانش، ایمان و پایبندی آنان به دین از اهمیت متفاوت برخوردار است که ممکن است با آنچه در متون دینی بیان شده یا توسط مروجان دین بیان می‌شود، مطابقت کافی نداشته باشد. از امام صادق علیه السلام نقل شده که ایمان نزدبانی است که ده پله دارد و مؤمنان پله‌ای را بعد از پله دیگر بالا می‌روند. پس کسی که در پله دوم است نباید به آن که در پله اول است بگوید تو هیچ ایمان نداری (کلینی، بی تا).

۱. Talip K.

۲. Hill, p. C. and Hood jr. R.

۳. Stark, R. and Glock C. Y.

دارد، به طوری که هر کس ممکن است دینداری افراد را با ملاک‌ها، معیارها یا ویژگی‌های متفاوتی مورد ارزیابی قرار دهد. شاید به دلیل گستردگی ابعاد، پیچیدگی مفهوم دین و تنوع مصادیق دینداری هنوز توافق کاملی میان دانشمندان و نیز پیروان ادیان درباره اهمیت ملاک‌های دینداری به دست نیامده است. از طرفی، سنجش دینداری و بحث درباره ابعاد آن منشأ غربی دارد که در دهه‌های اخیر وسعت بیشتری یافته است (طالبان، ۱۳۸۰). در همه ادیان، دینداری دارای ابعاد مختلف است و اگرچه درباره تعداد ابعاد توافق حاصل نشده، ولی درباره چندبعدی بودن دین توافق نسبی میان دانشمندان حاصل شده است (سراج‌زاده، ۱۳۷۷ به نقل از: طالبان، ۱۳۸۰). برخی جامعه‌شناسان معتقدند با صنعتی شدن و شهری شدن زندگی اجتماعی، دین‌گرایی افزوده می‌شود و تحولاتی در زمینه نگرش‌های گوناگون به دینداری و صورت‌های مختلف دینداری پدید می‌آید (همیلتون، ۱۳۷۷). حتی محققان غربی نیز اعتراف نموده‌اند که ابعاد و معرف‌های ادیان

مقدمه
بیشتر تحقیقات انجام شده درباره دینداری در ایران در پی سنجش میزان تعهد یا پایبندی به دین و نگرش به دینداری بوده است. همچنین تلاش‌های زیادی به پیروی از محققان غربی، در زمینه بررسی ابعاد دینداری صورت گرفته است. در این تحقیقات، ابعاد و ملاک‌های دینداری با درجه اهمیت یکسان در نظر گرفته شده و درجه‌بندی و وزن دادن به ملاک‌های دینداری مورد غفلت قرار گرفته است (شجاعی زند، ۱۳۸۴). یک دلیل مهم غفلت این بوده که محققان غربی در پی کشف حقیقت نبوده‌اند و خود را مجاز به قضاوت درباره اهمیت ملاک‌های دینداری ندانسته، بلکه این امر را در صلاحیت خود دین دانسته‌اند که برخی ادیان مانند اسلام از طریق تأکیدات گوناگون درجه اهمیت ملاک‌های دینداری را بیان نموده‌اند (شجاعی زند، ۱۳۸۴).

از طرفی، اهمیت ملاک‌های دینداری از نظر مردم متفاوت است. به عبارت دیگر درک و نگرش متفاوتی از اهمیت ملاک‌های دینداری در ذهن مردم وجود

از دیدگاه جامعه‌شناسی، بحث دربره دین از لحاظ جوهر پدیده دینی نیست بلکه رفتارهای دینی که با تکیه تجربیات خاص، تصورات و اهداف معین صورت می‌گیرد، مورد بررسی می‌گیرد (فرزند، ۱۳۶۲) لذا دینداری مفهومی اجتماعی است که باید به عنایت یک واقعیت در زمان‌ها و مکان‌ها مختلف مورد مشاهده و بررسی قرار گیرد؛ زیرا گذشته از این که ملاک‌های دینداری را از زب اسلام‌شناسان و مروجان دین فرامی‌گیرند، لیکن مانند سایر مفاهیم اجتماعی، آن را در جریان زندگی اجتماعی، ارتباطات و تعامل‌های خوددیگران نیز فرا می‌گیرند. بنابراین، مفهومی دینداری و درک مردم از ویژگی‌های افراد دیندار ممکن است متفاوت از درک متخصصان دینی باشد که براساس متفاوتی متون دینی استوار است. بررسی تفاوت درجه اهمیت ملاک‌ها و معیارها دینداری از دیدگاه‌های مردم در تخصصان دینی به شناخت میزان درک دینداران و نیز میزان انطباق درک مردم